

«HEKAYƏTİ-PADIŞAHI-NİZAM» ABİDƏSİNİN DİLİ**İ.D.VƏLİYEV***

Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkül və ilkin inkişafı mərhələsinin zəngin dil faktlarını araşdırmaq baxımından orta əsrlərdə qələmə alınmış Azərbaycan yazılı abidələri xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Ayrı-ayrı dövrlərə məxsus belə ədəbi-bədii, eləcə də elmi-tarixi əsərlərin bəzisi, hətta öz bədii-estetik dəyərlərinə görə böyük əhəmiyyət kəsb edən qaynaq sayılmasa da, dilin inkişafının müxtəlif mərhələlərində təsadüf olunan ədəbi dilin səviyyəsi, onun dialektoloji əsası, lüğət tərkibi, fonetik sistemi və qrammatik quruluşu haqqında daha dolğun qənaətə gəlmək işində həlledici rol oynaya bilər. Çünki bu günədək diqqətdən yayınan bir sıra yazılı dil nümunələrini ətraflı araşdırmadan yazılı dilimizin tarixini yaratmaq, onun lüğət tərkibi və fonetik sistemi, qrammatik quruluşu haqqında qəti bir elmi fikir söyləmək, eləcə də müasir dillə müqayisədə oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirmək çətindir.

Son dövrlərdə tədqiqata cəlb olunmamış «Hekayəti-padişahi-Nizam» poeməsindəki hadisələrin mərkəzində iki gəncin – Nizam ilə Vəfanın həyatı ilə bağlı məsələlər, onların sevgisi, əhdə, ilqara sonsuz sədaqət, bu yolda çəkilən əziyyət, bir-birinə vəfalı olmaları və s. durur.

Sadə və aydın dillə qələmə alınmış bu poema orta əsrlərdə Şərq ədəbiyyatındakı klassik aşiqanə dastanlar üçün səciyyəvi olan nəsnəvilərin əvvəllərində verilən ənənəvi dibaçədən, əsərin yazılma səbəblərindən, dəbdəbəli ibarələrdən və s. uzaqdır. Xalq danışığı dili ilə bağlı normaların gözlənilmədiyi bu əlyazmada klassik poeziya janrına xas qeyri-kütləvi ərəb və fars sözlərinin, silsiləvi izafət birləşmələrinin bolluğu hiss olunmur, alınma ləksika semantik baxımından milli xarakter daşıyır.

Məsnəvinin lüğət tərkibində əcnəbi dil ünsürləri ilə milli dil faktları qaynayıb-qarışmışdır. Xalq danışığı dili elementləri ilə zəngin olan poema mənzum hekayə xüsusiyyətlərinə uyğun şəkildə qələmə alınmışdır. Hadisələr nağıl-təhkiyə formasında söylənilir:

Var idi bir padişah, adı Nizam,
Əzbər etmişdi «Quran»ı ol təمام (1)*.

* Vəliyev İslam Dini oğlu – filologiya elmləri namizədi, BDU-nun Türkologiya kafedrasının dosenti.

* Mötərizələrdəki rəqəmlər «Hekayəti-padişahi-Nizam» abidəsindəki beytlərin sırasını göstərir.

və ya

Qaşları yay, kipriyi oxdur anın,
Qəməsi çəq, gözləri oxdur anın (78).

Məlum olduğu kimi, sadəliyi ilə diqqəti çəkən təhkiyə üsulunda yazılmış əsərlərdə dərin fəlsəfi fikirlərə, şah misra və beytlərə, demək olar ki, təsadüf olunmur.

XIII-XV əsrlərdə qələmə alınmış poemaların əksəriyyətində cərəyan edən hadisələr məclislərə, hissələrə bölünərək təsvir olunmuşdur. «Hekayəti-padişahi-Nizam» məsnəvisində, dastanlara məxsus cəhət kimi, başlıq, fəsil, məclis göstərilmədən bilavasitə növbəti əhvalat nəql olunur. Həm də orta əsrlərdə qələmə alınmış yazılı abidələrdə bəzi hallarda mətin daxilində qissə, qəzəl verilir və onların içərisində müəllifin adı çəkilirdi. Tədqiq olunan abidənin dilində bu üsuldən də istifadə olunmamışdır. «Hekayəti-padişahi-Nizam» məsnəvisinin müəllifi, onun şəxsiyyəti, yazıldığı konkret tarix və məkan və s. kimi məsələlər əlyazmasının sonu naqis olduğundan qaranlıq qalır.

Əlyazma nüsxəsi 108 beytdən ibarətdir. Əsər öz poleoqrafik və kalliqrafik xüsusiyyətlərinə görə XVIII-XIX əsrlərdə üzü köçürülmüş abidələri xatırladır. Lakin müxtəlif dil səviyyələrini təmsil edən spesifik xüsusiyyətlərə əsaslanıb bu yazılı abidənin XV əsrə aidliyini söyləmək mümkündür. Belə ki, əlyazması dil və üslubca XV əsrdə qələmə alınmış digər yazılı mənbələrlə səsleşir.

Poema şikəstə ünsürlü nəstəliq xətti ilə əruz vəzninin rəməl bəhrinin üçüncü təqtində yazılmışdır. Təqtisi: məfailün məfailün fəulündür. Abidədəki şeirlər on bir hecalı (4-4-3) şeri xatırladır. Poemada vəzn bəzən pozulur, çünki bəzi yerlərdə imalə və zihaf (şərdə vəznə uyaraq bəzi hecaların tələffüzünü qısaltma və ya uzatma) da mövcuddur. Anadilli poeziyamızın ilk təşəkkül çağlarında, yəni əruzun hələ türkləşmədiyi, milli şer ölçüsü kimi sabitləşmədiyi dövrlərdə əruzla heca arasındakı kəskin ayrılıqlar, əsasən, nəzərə çarpmır.

Haqqında söhbət açılmış əlyazması bütövlüklə 52 vərəqdən ibarətdir. Əlyazmanın 16-47_a vərəqlərində hələlik müəllifi aşkarlamayan «Yusif və Züleyxa» poeması yazılmışdır. Əsərin 1-4, 33-34, 48-52-ci vərəqlərindəki yazıya əsasən, ehtimal etmək olar ki, abidə keçən əsrin sonlarında «Molla Mustafa Hacı Məhəmməd Əfəndizadə» isimli şəxs tərəfindən 1896-97-ci illərdə üzü köçürülmüşdür. Son vərəqdə «Vəssəlam, bu kitabı yazan Molla Mustafa Hacı Məhəmməd Əfəndizadə, hicri 1314» sözləri poemanın köçürüldüyü xətt və mürəkkəblə yazılmışdır. Məlum olduğu üzrə, əslində əlyazma nüsxələrində əsərin üzünü köçürən xəttat-katiblər öz şəxsiyyətləri barədə məlumatı da eyni bir xətt və mürəkkəblə göstərirdilər.

Əlyazmanın 5-32, 35-47-ci vərəqləri daha qədim sayılan kağızda və başqa xətlə yazılmışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, 47_a vərəqində «Yusif və Züleyxa» poemasının sonunda əsərin köçürüldüyü xətt və mürəkkəblə onun Səlim Əfəndinin oğlu Əbdüllə-

tif tərəfindən yazıldığı göstərilmişdir. Deməli, 1-4, 33-34 və 48-52-ci vərəqlərin üzünü köçürən şəxs (bəlkə elə Molla Mustafa Hacı Məhəmməd Əfəndizadə) vasitəsilə Əbdüllətif tərəfindən üzü köçürülmüş nüsxə ona natamam formada çatdığı üçün hər iki əsərin – həm «Yusif və Züleyxa», həm də «Hekayəti-padişah-Nizam» abidələrinin üzünü əlində olan həmin əlyazmaların digər nüsxəsi əsasında bərpa etmişdir.

«Hekayəti-padişah-Nizam» məsnəvisinin dilində orta əsrlər Azərbaycan yazılı abidələrinin dilinə xas olan bəzi fonetik və leksik-semantik xüsusiyyətlər müşahidə edilsə də, əsər bütövlükdə folklor-danışıq üslubunda yazılmışdır. Həmin məsnəvinin dilini səciyyələndirən aşağıdakı cəhətləri qeyd etmək olar:

I. Müxtəlif kök və şəkilçi morfevlərdə canlı danışıq dilinə – şivələrimizə məxsus sait və samit əvəzlənmələrinə təsadüf olunur:

a) ı saitin u saiti ilə əvəzlənməsi: Qız aydur ki, necə yayaq **varavuz**, Olmaya kim yolda **azub qalavuz** (33); Gördü oğlan bir imarət **yapulu**, Dört yanı bağdur alabaş **qapulu** (12); Bir adam göndərdi bəg ol **qaruya**, Bir dəxi bizim saruya **varuya** (84);

b) i saitin ü saiti ilə əvəzlənməsi: Qız aydur: Ey **sevgilü** yarım **mənüm**, Bülbülüm, yüzündə **gülzarüm mənüm** (61); Nagəhan **çiskün** ilə dutdi duman, Yol görünməz, qaldı zari-natəvan (9).

c) a > 1; e > i; ü > i əvəzlənmələri: oxlıyub, durmıyuban, gördi, öldirə, yuzi, didi, virdi və s.

Samit əvəzlənmələri:

a) t > s: Həm sənün xatunını issədilər, Bir zəman seyrənə gəlsün dedilər (90);

b) d > t: Dana dəkin durmıyuban gettilər, Dan atanda bir su üstə yettilər (39);

c) ç > ş: Aşdı gödi div andə yazulu, Div virür can ol kitab ki, pozulu (29).

II. Abidənin dilindəki müxtəlif sözlərdə sait və samit düşümü müşahidə olunur:

binayat (< biinayət): Oğlan aydur: vardır atum həm mənüm,
Çəkmə qəm, ey binayatım həm mənüm (34);

qılıc (< qılınc): Səgirdib oğlan yügürdü dıxşərü,
Diyəd mahruya qılıcım al bərü (59);

otumuş (< oturmuş): Gedə-gedə bir sarayə girdilər;
Bir igit anda otumuş gördilər (93);

qoxmaz (< qorxmaz): Bir qəra qul var idi adı Rəcəb,
Kim anın yuzun görsə qoxmaz əcəb (102).

III. Bəzi milli lüğət vahidləri qədim tələffüz variantlarında işlənmişdir: gög (göy, səma), dört, qarabaş (> qaravaş), igit, imdi, öginə (önünə), səgirtmək (> səyirtmək), yuz (üz, sima).

gög – Gög yuzi açıldı seyrəldi duman,
Gördi bir xoş mürği-zar abi-rəvan (11);

dört – Dört ağac yol qovmuş idi ol cəvan,
Bir ox ilə oxlıyıb yıxdı rəvan (8).

qarabaş – Mən daxı bir padişah qızıydım,
 Bu qarabaşın sənin Mehri adım (22)
 igit – Ol igit durdi ayaq üstə rəvan,
 Dedi ki, xoş gəldiniz, ey mehriban (94).
 imdi – Qız aydur ki, imdi eşit, ey şəha,
 Bu yerin yiyəsi bir div əcdaha (21).
 ögünə – Dedi: Hər kimsə ögündən ov çıxə,
 Qovsun anadəkini anı, ta yıxə (5).
 səgirtmək – Səgirdüb oğlan yügürdi dişxaru.
 Diyəd mahruyə qılıcım al bərü (59).
 yüz – Durdı vardı, baxdı gördi ol qızı,
 Kim anın ay mələk bədr olmuş yuzı (81).

IV. Bir sıra sözlər orta əsrlər yazılı abidələrində geniş yayılmış variantda müşahidə olunur: ol (o), andan, anda (onda, orada), bunda (burada), xanda (harada), xansı (hansı), dutdı, şunda, muni, qaranqu, yiyə.

bunda – **Sana** layiq, bunda bir qız vardurur,
 Sanasan hüsni anın gülzardurur (77).
 xansı, xanda – Oğlan aydur: Ol div, imdi xandadır,
 Varayım ardınca xansı yandədir (45).
 qaranqu – Bəg qayıttı dedi: zəngi pəlid.
 Bir qaranqu damə sal, eylə kilid (107).

Abidənin dilində «məşəl» lüğət vahidi «maşal», «dönmək» məsdəri isə cənub (Təbriz) şivələrinin təsiri ilə «dönmaq» şəklində yazılmışdır:

Gözləri maşal kimi yanmaqdadur,
 Div gəzərkən əcdəhayə dönmaqdadur (104).
 Məsnəvinin dilindəki leksik və semantik arxaizmlər həm ədəbi dil tarixi, həm də xalq danışığı dili baxımından maraqlıdır. Təbii ki, abidənin dilində müşahidə olunan bəzi arxaik sözlər digər yazılı abidələrdən məlumdur:

ayıtmaq (demək) – Döndi qız **aydır anja**, ey nuri-pak,
 Ol divi neyçün edər adəm həlak? (32).
 ağac (məsafə ölçüsü) – Dört **ağac** yol qovmuş idi ol cəvan,
 Bir ox ilə oxlıyub yıxdı rəvan (8).
 alabaş (darvaza) – Gördi oğlan bir imarət yapulu,
 Dört yanı bağdur **alabaş** qapulu (12);
 dan (sübh çağığı, sübh erkən) – Gün var ikən dur bu çayı keçəli,
Dana dərin durmıyalı qaçalı (36);
 ətmək (çörək) – Qarı aydur ki, düşün bu xanəyə,
 yan (tərəf) – **ətməgə** varmanız hiç bir yanıyə (69);
danla (sabah, sabahı) – Vədə qılmışlər ki, **danla** gedərlər,
 Durumla getmək yəraqın edərlər (79);
 ilətmək (aparmaq, yetirmək), – Bir gün **ilətdi** səmənd ol şəhsuvar,
 Dağdan-daşdan ötüküb qıldı şıkar (3);

irmək (çatmaq, yetmək) – **Sana** bir söz söyləyim mən, ey qəmər, şimdi (indi) – **Şimdi** həm divlərə **irdi** bu xəbər (63).

xatın (qadın, xanım) – Həm sənün **xatunı** issədilər,

Bir zəman seyranə gəlsün dedilər (90).

yayaq (piyada) – Qız aydur ki, necə **yayaq** varəvuz,

Olmıyə kim yoldə azub qaləvuz (33).

yavuuq (yaxın) – Durdilər, sübh idi, yolə düşdilər,

Bir şəhər **yavuuqına** yetişdilər (65).

eşig (burada: qapı) – Getdilər ol şəhrə bunlər girdilər,

Bir qarının **eşigində** durdilər (66).

dışxəri (çöl, bayır) – Səgirdüb oğlan yügürdi dışxəri,

Diyəd məhruyə qılıcım al bəri (59).

Şol (o, bu) – Mehrı verdi **şol** kitabı oğlana

Necə bir eşq ilə bağrım duğlana (28).

yapulu (qurulmuş, tikilmiş) – Gördi oğlan bir imarət **yapulu**,

Dört yanı bağdur alabaş qapulu (12);

sataşmaq (rast gəlmək) – Kərpicin biri qızıl, biri gümüş,

Kimsə sataşmış **ana** cənnət dimiş (13);

qapmaq (aparmaq, götürmək) – Div gəzərəkən nəgəhan tapdı bizi,

Alıban qaçdı, rəvan **qapdı** bizi (24).

Bağır (28) – ürək, **varmaq** (48, 49) – getmək, **ün** (53) – səs, səda.

Bunlardan başqa abidənin leksikonunu xüsusiləşdirən spesifik vahidlərə də rast gəlinir. Belə ki, «Oğuznamə» və Q.Bürhanəddinin «Divanı»nda qeydə alınmış «şar» sözü (kənd, şəhər, yaşayış məskəni mənasında) bu əlyazmanın dilində də işlənmişdir:

Varmış idük bağa seyran etməyə,

Kim qayıtduq ol şaraya getməyə (23).

«Almaq» felinin «gətirmək» mənə çalarlarında işlənməsi də yazılı mənbələrdə çox məhduddur (ancaq «Kitabi-Dədə Qorqud»da və Nəsiminin dilində müşahidə olunmuşdur). Bu məsnəvinin dilində «almaq» sözünün həmin semantik çaları öz ifadəsini tapmışdır:

Səgirdüb oğlan yügürdi dışxəri,

Diyəd məhruyə qılıcım **al** bəri (59).

Abidənin dilində müşahidə olunan iki lüğəvi vahid «duruş, səbir mənasında» sözünün fonetik variantı olan «durum» və «qapı» anlayışını bildirən «qapan» sözü də dilimizin lüğət tərkibində gedən tarixi arxaikləşmə prosesi baxımından maraq doğurur:

Vədə qılmışlər ki, **daqla** gedərlər,

Durumla getmək yəraqın edərlər (79).

Oğlan ol qaru sarüyə göz eylədi,

Duruban **qapanı** bağla söylədi (96).

«Hekayəti-padişahi-Nizam» məsnəvisinin lüğət tərkibində arxaik ilkin köklər də dilimizin tarixi leksikologiyası üçün əhəmiyyətli

yət kəsb edir. Belə ki, işarə və III şəxs əvəzliyinin «an variantı», «cadu» sözünün kökü olan «cad» və «axça» sözünün kökü «ağ» belə nümunələrdəndir. Həmin sözləri kontekstdə nəzərdən keçirək:

İşi-gücü **cad** etmək durur anın,
Caduçı (si) ol idi ol ölkənin (86).

Bəg aydur: apar məni ta görəyim,
Almaq olsa, həm qızıl, **ağ** verəyim (88).

Göründüyü kimi, «ağ» sözü burada axça (gümüş, gümüş pul) anlayışını ifadə etmişdir.

Əlyazmanın dilini səciyyələndirən morfoloji göstəricilər də, fonetik xüsusiyyətlərə uyğun olaraq, abidəni orta əsrlər ədəbi dilimizin danışıq üslubunda yazılmış əsərlərə yaxınlaşdırır. Yazı dilinin ümumi tələbi ilə abidənin dilində yer tapan bəzi morfoloji əlamətlər ədəbi dilin XIII-XVII əsrlər normativliyi ilə səsleşir.

1) Məsələn: III şəxs xəbərlik şəkilçisinin qədim forması – durur//dürür bir neçə dəfə müşahidə olunur:

Saşa layiq bunda bir qız **vardurur**,
Sanasan hüsni anı **gülzardurur** (77).

2) İndiki zaman göstəricisi -ır, -ir şəkilçisi məzmunca qeyri-qəti gələcək zaman mənasını bildirir:

Böylədür ki, şərhini bildürürəm,
Bu iş ilə tez anı öldürürəm (31);

və ya

Dedi: Çıx get xəlq incitdin igit,
Başına gəlür bəla, sözüm eşit (100).

3) Qeri-qəti gələcək zamanın inkarı -man, -mən əlaməti ilə ifadə edilmişdir:

Hicrinə taqət qılə **bilmən** sənin,
Ya özündən ayrıla **bilmən** sənin (62);

Bir zəmandan sonra anı aqıldır
Burada **əglənmenüz** həm, dedilər (73);
Qarı aydur ki, düşün bu xanəyə,
Ətməgə **varmanız** hiç bir yanəyə (69).

4) -ayım, -əyim formasının felin əmr şəklinin I şəxs təkini və -əvuz, -əvuz qrammatik göstəricisinin əmr şəklinin I şəxs cəmini bildirməsi abidənin dili üçün səciyyəvidir:

Qaru aydur: aldadup **gətürəyim**,
Cəhd edübən bu yerə **yetirəyim** (87);

Qız aydur ki, necə yayaq **varavuz**,
Olmiyə kim, yolda azub **qalavuz** (33).

Lakin poemanın dilində xalq danışığı dilinin, dialektlərin təbiətini əks etdirən xüsusiyyətlər daha üstündür. Nümunələrə diqqət yetirək:

1) Qeyri-müəyyən yiyəlik və təsirlik hallara (yəni hal şəkilçilərinin düşməsinə) tez-tez rast gəlinir:

Aldı **oğlan** könlünü ol mahitab,
Baxdı gördi kim yanında bir kitab (26).
Dağa dəkin durmıyuban gettilər,
Dağ atanda bir **su** üstə yetdilər (39).
Vədə qılmışlər ki, danla gedələr,
Durumla getmək **yərağın** edələr (79).
Dedi: çıx get **xəliq** incitdiŋ, igit,
Başına gəlür bəla, **sözüm** eşit (100).

2) Çıxışlıq halda işlənən o (an) işarə əvəzliyi qoşma qəbul etmədən zaman məfhumu bildirir:

Söylədi **andan** Nizami, ey nigar,
Nə ziba qılmış səni pərvərdigar (18).

3) Felin indiki zamanının müasir dialektlərdə (Quba dialekti və Bakı dialektinin Novxanı kənd şivəsində) müşahidə olunan -əd forması abidənin dilində bir yerdə işlənmişdir:

Səgirdüb oğlan yügürdi dıxşərü,
Diyəd məhruyə qılıcım **al** bərü (60).

4) Təsirlik halın -y bitişdirici ünsürlə işlənməsi:

Görünüz ol qarıyı kim, neylədi,
Varuban şəhrin bəginə söylədi (75).

5) -ib şəkilçili nəqli keçmiş zamanın qırpaq qrupu türk dillərinə məxsus -ıp variantı ilə işlənməsi:

Cümlə qızlar yığılupdur bir yerə,
Gəzələr bağçada, həm güllər dəre (89).

və ya

Ol qırıpdur neçə-neçə xanları,
Ol töküpdür neçə-neçə qanları (43).

6) -iban şəkilçili feli bağlamanın fəallığı:

Dağa dəkin durmıyuban gettilər,
Dağ atanda bir su üstə yetdilər (39).

7) Felin tərz kateqoriyasının -ük forması ilə işlənməsi:

Bir gün ilətdi səmənd ol şəhsuvar,
Dağdan-daşdan **ötüküb** qıldı şıkar (3).

8) Felin əmr şəklinin I şəxs cəminin -alı, -əli əlaməti vasitəsilə ifadəsinin aktivliyi:

Gün var ikən dur bu çayı kesəli,
Dana dəkin **durmiyalı, qacalı** (36).

Oğlan aydur: pəs dur imdi **varalı**,
Bir parə pul xərcliyin **aparalı** (37).

Oğlan aydır: Ey nigarım, **nedəli**,
Pəs dur imdi o vətəndən gedəli (64).

Beləliklə, orta əsrlərə aid digər abidələr kimi, «Heqayəti-padişahi-Nizam» məsnəvisinin araşdırılması ədəbi-bədii dilimiz, onun lüğət tərkibi, həmçinin fonetik və qrammatik xüsusiyyətləri haqqında müəyyən təsəvvür yarada bilər.

ЯЗЫК ПОЭМЫ «ХЕКАЯТИ-ПАДИШАХИ-НИЗАМ»

И.Д.ВЕЛИЕВ

РЕЗЮМЕ

В статье подвергается исследованию средневековый письменный памятник – поэма «Хекаяти-падишахи-Низам», выявляется время и место его создания, даются сведения об авторе поэмы. На основе конкретных примеров показываются, присущие языку поэмы, фонетические, лексические и морфологические особенности. Исследование языка поэмы «Хекаяти-падишахи-Низам» позволяет судить об азербайджанском литературном языке XV века.